

Franciszek Ignacy Fortuna*

ORCID: 0000-0003-4992-9710

Uniwersytet Warszawski

<https://doi.org/10.19195/1733-5779.40.3>

Nieposłuszeństwo obywatelskie vs. demokracja illiberalna. Sprawa Obywateli RP

JEL Classification: K100, K 380

Słowa kluczowe: nieposłuszeństwo obywatelskie, demokracja illiberalna, kryzys konstytucyjny, społeczeństwo obywatelskie, Polska

Keywords: civil disobedience, illiberal democracy, constitutional crisis, civil society, Poland

Abstrakt: Postępowanie w sprawie ustanowienia zarządu komisarycznego nad Fundacją Obywatele RP stało się miejscem konfliktu dwóch idei: illiberalnej wersji demokracji forsowanej przez łamiącą Konstytucję władzę oraz praworządności bronionej przez członków ruchu Obywatele RP z użyciem nieposłuszeństwa obywatelskiego. Nieposłuszeństwo obywatelskie jest ideą wielowiekową, odgrywającą znaczącą rolę w każdej dojrzałej demokracji. Jej waga ujawnia się w sposób szczególnie podczas takich wydarzeń, jak kryzys konstytucyjny w Polsce trwający od roku 2015. Kryzys ten jest ściśle związany z kierunkiem polityki obranym przez rząd PiS-u. Przeprowadzona w niniejszym tekście analiza wniosku MSWiA o zawieszenie zarządu fundacji i wprowadzenie zarządu komisarycznego wskazuje na chęć dokonania represji na ideowym przeciwniku jako prawdziwą motywację jego powstania, co potwierdził sąd, oddalając wniosek jako bezzasadny.

Civil disobedience vs illiberal democracy: The case of the Citizens of the Republic of Poland

Abstract: The procedure for establishing a commissary board over the Citizens of the Republic of Poland Foundation has become a place of conflict between two ideas: an illiberal version of democracy forced by the authorities, and the rule of law defended by the members of the Citizens of the Republic of Poland movement, referring to the idea of civil disobedience. Its importance has been particularly visible during such events as the ongoing constitutional crisis in Poland, since

* Opiekun naukowy (Scientific Tutor) — dr Adam Płoszka. Artykuł powstał na podstawie pracy rocznej napisanej pod kierunkiem opiekuna naukowego podczas studiów w Kolegium Międzdziedzinowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych i Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego.

2015. This crisis is closely related to the direction of policy chosen by the governments of the Law and Justice party. The analysis of the proposal of the Ministry of the Interior and Administration to suspend the foundation board gives a reason to believe that the true motivation behind it was to repress ideological opponents, which has been confirmed by the court's dismissal judgement, which found the claim to be groundless.

Wstęp

Przedmiotem rozważań prowadzonych w niniejszym artykule jest szczegółowa analiza przypadku wniosku MSWiA o zawieszenie zarządu organizacji Fundacja Wolni Obywatele RP. Sprawa ta ogniskuje dwa większe zagadnienia, jakimi są nieposłuszeństwo obywatelskie i kryzys demokracji w Polsce. Co więcej, zjawiska te znajdują się względem siebie w jawnej opozycji, której swoistą egzemplifikacją jest właśnie spór, który toczył się przed Sądem Rejonowym dla m. st. Warszawy w Warszawie¹, zapoczątkowany wspomnianym wnioskiem ministra.

Poniższe rozważania podzielone zostały na trzy główne części. W pierwszej pokrótce scharakteryzowano zjawisko nieposłuszeństwa obywatelskiego, które współcześnie niepokorni obywatele czynią jednym ze swoich najważniejszych narzędzi². Następnie przedstawiono opis okoliczności, w jakich nastąpiło odwołanie do idei nieposłuszeństwa. Konieczne jest przedstawienie kryzysu demokracji spowodowanego dążeniem władz do wprowadzenia w Polsce systemu demokracji illiberalnej³. Dopiero po omówieniu powyższych elementów przejść można do przypadku poddanego w niniejszej pracy analizie, gdyż zdaje się on przedstawiać zderzenie dwóch wcześniej zarysowanych zjawisk.

1. Nieposłuszeństwo obywatelskie

Punktem wyjścia prowadzonych w niniejszym tekście rozważań należy uczynić samo zjawisko nieposłuszeństwa (rozumianego jako nieposłuszeństwo wobec władzy), wraz z jego korzeniami i drogą do ostatecznej, „obywatelskiej” formy. Jest ono bowiem dużo bardziej złożone i sięga znacznie dalej w przeszłość, niż mogłoby się z początku wydawać.

1.1 Historia

Nieposłuszeństwa można się doszukiwać już w najbardziej prymitywnych formach ludzkich społeczeństw. Wódz plemienia, który nie potrafił zapewnić żyw-

¹ Postanowienie SR dla m. st. Warszawy w Warszawie z dnia 8 listopada 2018 roku, WA XII Ns Rej KRS 70572/18/628, dokument udostępniony przez MSWiA 18 marca 2019 roku, po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku o udzielenie informacji publicznej (sygn. DBI-WODO-0667-2-59/2019).

² *Program Obywateli RP*, <https://obywatelerp.org/program/> (dostęp: 4.09.2019).

³ Pojęcie demokracji illiberalnej zostało wprowadzone do dyskursu publicznego w artykule F. Zakaria, *The Rise of Illiberal Democracy*, „Foreign Affairs” November/December 1997, <https://www.foreignaffairs.com/articles/1997-11-01/rise-illiberal-democracy> (dostęp: 4.09.2019).

ności i podstawowych dóbr, narażał się na nieposłuszeństwo, a nawet jawny bunt grupy, której przewodził. Mechanizm ten nie omijał też i największych tworców państwowych, o czym przekonał się niejedyn cesarz starożytnego Rzymu⁴. Nie dziwią więc liczne przykłady nieposłuszeństwa — rozumianego jako umotywowany sprzeciw wobec władzy — w starożytnej mitologii i literaturze. Można tu przywołać Sofoklesową *Antygonę*, która sprzeciwiła się królewskiemu zakazowi stojącemu w sprzeczności z prawem boskim⁵. Innym, bardziej egoistycznie umotywowanym przykładem może być czasowa odmowa walki przez Achillesa i jego ludzi na skutek konfliktu z Agamemnonem w *Iliadzie* Homera⁶. Grecka mitologia dotyka natomiast problemu nieposłuszeństwa poprzez postać Prometeusza, który wbrew woli Zeusa i narażając się na jego zemstę, dał ludziom ogień⁷. Licznych przykładów nieposłuszeństwa w najróżniejszych kontekstach dostarcza nam także Biblia.

Co ciekawe, nieposłuszeństwo nie zawsze tłumaczono i malowano w jasnych barwach. Święty Paweł z Tarsu w Liście do Rzymian stwierdza, że należy być posłusznym władzy, gdyż pochodzi ona od Boga⁸. Jednakże temu postulatowi absolutnego posłuszeństwa można przeciwstawić inne fragmenty Nowego Testamentu, które już możliwość nieposłuszeństwa dopuszczały. Przykładowo w I Liście św. Piotra znajdziemy zdanie: „Ale jeżeli byście nawet coś wycierpieli dla sprawiedliwości, błogosławieni jesteście”⁹, a w 4 i 5 rozdziale Dziejów Apostolskich padają deklaracje uznawania najpierw władzy boskiej, a dopiero potem ludzkiej¹⁰. Można więc powiedzieć, że według pierwszych chrześcijan co do zasady władzę należy szanować i poddawać się jej prawom, lecz w przypadku ich sprzeczności ze sprawiedliwością bądź prawem boskim nieposłuszeństwo jest dopuszczalne, a wręcz zalecane. Właśnie ze względu na ten jednoczesny szacunek do prawa i władzy, a zarazem dopuszczalność sprzeciwu wobec niesprawiedliwości, możliwe jest dostrzeżenie w tym nieposłuszeństwie pewnych elementów upodabniających go do nieposłuszeństwa obywatelskiego.

Jeszcze wyraźniej zarysowuje ten swoisty dualizm Platon w dwóch dialogach, *Kritonie* i *Obronie Sokratesa*¹¹. Traktują one o dylemacie, przed którym stanął swego czasu nauczyciel Platona, Sokrates. Skazany na śmierć, choć nie zgadzał się z wyrokiem i uważał go ponadto za niesprawiedliwy, nie skorzystał z możliwości ucieczki, lecz zgodził się ponieść nałożoną na niego karę. Wyraził w ten sposób swój ogromny szacunek do prawa, mimo że uważał je za złe bądź niesprawied-

⁴ L. Gumilow, *Od Rusi do Rosji*, Warszawa 2004, s. 23.

⁵ Sofokles, *Antyгона*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1965.

⁶ Homer, *Iliada*, przeł. K. Jeżewska, Warszawa 1999.

⁷ J. Parandowski, *Mitologia: Wierzenia i podania Greków i Rzymian*, Londyn 1992, s. 44–47.

⁸ Rz 13, 1.

⁹ 1 P 3, 14.

¹⁰ Dz 4, 19.

¹¹ Por. B. Russell, *Dzieje zachodniej filozofii*, przeł. T. Baszniak, A. Lipszyc, M. Szczubińska, Warszawa 2012, s. 115–121.

liwe. Zanim jednak do tego doszło, w mowie obrończej próbował argumentami domagać się sprawiedliwości, nie wycofał się ze swoich wcześniej głoszonych poglądów i nade wszystko wzbraniał się od użycia jakiegokolwiek przemocy. Konstatując powyższe, możemy dostrzec, że Sokrates walczy z niesprawiedliwością, bez użycia przemocy prowadzi własną obronę i stara się zmienić decyzję oraz sposób myślenia władzy. Gdy to się nie udaje, godzi się z wyrokiem i podporządkowuje się prawu. Tym samym, jak zauważa J. Zajadło, spełnia w dwójnasób swój obywatelski obowiązek, sprzeciwiając się niesprawiedliwości i przyjmując wymierzoną karę¹².

W kolejnych epokach temat nieposłuszeństwa był nadal podejmowany przez licznych myślicieli. Wśród nich był św. Tomasz z Akwinu, który w swoim dziele *O władzy* przyznawał, że poddani mogą wypowiedzieć posłuszeństwo tyrańskiemu, niesprawiedliwemu władcy. Motyw prawa do wypowiedzenia posłuszeństwa władcy miał też duże znaczenie w czasach wojen religijnych w XVI–XVII wieku, szczególnie w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, gdzie było ono prawnie usankcjonowane. Elekcyjny władca obejmując władzę z góry godził się z możliwością jej utraty, jeżeli złamie *pacta conventa* bądź artykuły henrykowskie. Najdobitniej wyraża to fragment właśnie jednego z artykułów: „A ieślibyśmy (czego Boże uchoway) co przeciw prawom, wolnościom, artykułom, kondycjom wykroczyli, abo czego nie wypełnili: tedy obywatele Koronne obojga narodu, od posłuszeństwa y wiary Nam powinney, wolne czyniemy” [pisownia oryg.]¹³. Co ciekawe, szlachta nie bała się z tego prawa skorzystać. Ilekroć uznawała (mniej lub bardziej słusznie), że istnieje zagrożenie dla posiadanych przez nią praw, wykorzystywała nieposłuszeństwo do ich obrony¹⁴.

Nie było to jednak nieposłuszeństwo obywatelskie we współczesnym rozumieniu, gdyż zakładało obalenie władzy na skutek mniej lub bardziej rewolucyjnego, przemocowego aktu, a nie pokojową próbą zmiany istniejącego prawa bądź kierunku działania władz. To drugie, nowoczesne znaczenie nadał nieposłuszeństwu po raz pierwszy Henry David Thoreau, amerykański transcendentalista, w swoim eseju *Resistance to Civil Government*. W późniejszych wydaniach tekstowi nadano znamienity tytuł *Civil Disobedience*, pod którym znany jest do dzisiaj. Zdaniem Thoreau nieposłuszeństwo powinno być przede wszystkim pozbawione przemocy, gdyż zmiana niesprawiedliwego prawa przemocą może prowadzić do jeszcze większej niesprawiedliwości¹⁵. Ponadto za istotne uważa istnienie uzasadnienia tegoż nieposłuszeństwa: „Skoro prawo ma taką naturę, że wymaga od człowieka aby stał się narzędziem niesprawiedliwości wobec drugiego człowieka,

¹² J. Zajadło, *Nieposłuszny obywatel RP*, Sopot 2018, s. 13–16.

¹³ *Volumina Legum, Volumen Secundum*, Warszawa 1733, s. 901.

¹⁴ O aktach nieposłuszeństwa polskiej szlachty szerzej zob. A. Rembowski, *Konfederacja i rokosz*, Kraków 2010.

¹⁵ H.D. Thoreau, *Obywatelskie nieposłuszeństwo*, przeł. H. Cieplińska, Poznań 2006.

to, powiadam, należy prawo naruszać”¹⁶. Myśl Thoreau nie spotkała się jednak ze zrozumieniem w czasach, kiedy została przez niego sformułowana. Znalazła je dopiero w wieku następnym, gdy stała się inspiracją dla wielu myślicieli, jak chociażby Lwa Tołstoja, hołdującego idei powstrzymania się od przemocy¹⁷ i samemu obywatelskiemu nieposłuszeństwu. Tym samym idea Thoreau wyprzedziła swoje czasy. Wiek XX przyniósł omawianej w tej pracy idei także licznych praktyków. Mahatma Gandhi, duchowy przywódca ruchu niepodległościowego w Indiach, wprowadził nieposłuszeństwo obywatelskie do masowego użytku, czyniąc z niego główną broń w walce z kolonizatorami¹⁸. W jego przypadku łączyło się ono z radykalnym pacyfizmem oraz ideą biernego oporu. Radykalizm Gandhiego w podejściu do problematyki nieposłuszeństwa wyraża jedna z najsłynniejszych jego wypowiedzi: „Nieposłuszeństwo obywatelskie jest niezaprzeczalnym prawem każdego obywatela. Rezygnując z niego, przestaje się być człowiekiem”¹⁹.

Kolejnym kamieniem milowym w historii nieposłuszeństwa była walka Afroamerykanów o zniesienie segregacji rasowej w USA²⁰. Wiodącą w niej rolę pełnił Martin Luther King, według którego walka bez przemocy opierać się musi na gotowości do poniesienia konsekwencji i wyzbycia się nienawiści do przeciwnika. Znamienne, że w czasie (zakończony zresztą sukcesem) walki Kinga wielokrotnie prawo federalne bądź stanowe chroniło protestujących, co jest znakomitym dowodem na to, że walka z jednym, niesprawiedliwym prawem, może iść w parze z prawem sprawiedliwym, wspierającym działania „nieposłusznych” obywateli. Strategię nieposłuszeństwa obywatelskiego wykorzystywano także później w protestach pacyfistycznych, na przykład przeciwko wojnie w Wietnamie, oraz w najróżniejszych protestach klimatycznych i w obronie środowiska. Wśród tych ostatnich wyróżnić można między innymi protesty przeciwko broni nuklearnej w Anglii²¹ (w tym słynny Pokojowy Obóz Kobiety Greenham Common)²² oraz działania obrońców Puszczy Białowieskiej w Polsce, spowodowane masową wycinką drzew na jej terenie²³. Nieposłuszeństwo obywatelskie było także główną

¹⁶ *Ibidem*, s. 33.

¹⁷ Jak chociażby w pamflecie przeciwko karze śmierci, zob. L. Tołstoj, *Nie mogą milczeć (o karze śmierci)*, Paryż 1908.

¹⁸ A. Szutta, *Obywatelskie nieposłuszeństwo. Próba określenia pojęcia*, Warszawa 2011, s. 10.

¹⁹ J. Zajadło, *op. cit.*, s. 18.

²⁰ A. Szutta, *op. cit.*, s. 10–12; por. I. Rusinowa, *Martin Luther King Jr. 1929–1968*, Warszawa 2016; W. Modzelewski, *Walka bez użycia przemocy: metody i idee*, Warszawa 1986, s. 145 n.

²¹ Por. B. Russell, *Civil Disobedience and the Threat of Nuclear Warfare*, [w:] *A Matter of Life*, red. C. Urquhart, London 1963, s. 186–196.

²² *Greenham Common Women's Peace Camp 1981–2000*, <http://www.greenhamwpc.org.uk/index.htm> (dostęp: 13.07.2019).

²³ Komisja Europejska wystąpiła do TSUE przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej w związku z prowadzoną za rządów Prawa i Sprawiedliwości wycinką drzew na obszarze Natura 2000 i naruszeniem przepisów dyrektywy siedliskowej i dyrektywy ptasiej. TSUE, w wyroku z 17 kwietnia 2018 roku przychylił się do zarzutów Komisji. Zanim wycinka została przerwana, grupy pol-

bronią polskiej Solidarności w czasach jej rozkwitu pod wodzą Lecha Wałęsy. Karnawał Solidarności zdaje się także inspiracją do powstania publikacji dotyczących właśnie kwestii nieposłuszeństwa obywatelskiego bądź do niej nawiązujących²⁴.

1.2 Definicja

Znalezienie definicji pozwalającej krótko ująć przedstawiane zagadnienie wiąże się z licznymi problemami. Wynikają one z bardzo długiej historii nie tylko nowoczesnego *civil disobedience* zapoczątkowanego przez Thoreau, ale też poruszania problematyki samego nieposłuszeństwa już w literaturze i mitologii starożytnej, a tym samym mnogością interpretacji.

„Sposób postępowania, polegający na świadomym i celowym niestosowaniu się do konkretnych przepisów prawa (należących do zasadniczo akceptowanego w całości porządku prawnego), które w przekonaniu obywatela naruszają w sposób rażący istotne normy sprawiedliwości, ograniczają wolność i równość obywateli”. Taką definicję nieposłuszeństwa obywatelskiego przedstawia encyklopedia PWN²⁵. Zdaje się jednak, że jest ona mocno zawężona. Obywatel może bowiem swój sprzeciw wyrazić naruszając inną normę niż ta, którą uważa za naruszającą jego prawa bądź istotne elementy systemu prawnego. Tak uczynił sam Thoreau, który w akcie sprzeciwu wobec chronionego przez państwo niewolnictwa odmówił płacenia podatków i trafił za to do więzienia²⁶.

Podobne zawężenie występuje także u R. Dworkina, który stwierdza: „Cywilne nieposłuszeństwo jest moralnie i prawnie uzasadnione gdy jednostka występuje w obronie swoich moralnych praw podmiotowych, stanowiących ideowe założenie prawodawstwa, a więc wówczas, gdy nie spełnia lub narusza przepisy prawne, które naruszają lub ograniczają te prawa”²⁷.

Bardziej elastyczną, jak się zdaje, definicję przedstawia J. Rawls, zdaniem którego nieposłuszeństwo obywatelskie to „czyn publiczny, dokonany bez użycia przemocy, dyktowany sumieniem jednakże polityczny, sprzeczny z prawem i mający na celu doprowadzenie do zmiany prawa lub kierunku polityki rządu”²⁸.

skich obywateli sięgnęły po nieposłuszeństwo obywatelskie jako broń w obronie zagrożonej puszczy i praw, które ją chroniły.

²⁴ Por. R. Skrzypiec, *W poszukiwaniu sprawiedliwości. Obywatelskie nieposłuszeństwo — filozofia i działanie*, „Biblioteki Zielonych Brygad” 1999, nr 29; M. Pieniążek, *Obywatelskie nieposłuszeństwo jako gwarancja praw podmiotowych*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2012, nr 1 (10), s. 9–26.

²⁵ *Internetowa encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/nieposluszenstwo-obywatelskie;3947477.html> (dostęp: 2.06.2022).

²⁶ B. Grabowska, *Kilka uwag na temat nieposłuszeństwa obywatelskiego*, „Ruch Filozoficzny” 2007, nr 4, s. 615–621.

²⁷ Za: W. Lang, J. Wróblewski, *Sprawiedliwość społeczna i nieposłuszeństwo obywatelskie w doktrynie politycznej USA*, Warszawa 1984, s. 158–159.

²⁸ J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, przeł. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk, Warszawa 1994, s. 500.

Definicję tę można by rozszerzyć (co zrobił w swojej pracy na przykład szwedzki działacz Per Hengren²⁹) o zgodę na poniesienie kary za swój czyn. Tym samym akt nieposłuszeństwa nie jest sprzeciwem wobec prawa w ogóle, a jedynie wobec jego konkretnego, kontestowanego w danej sytuacji elementu.

O elementach konstytutywnych dla nieposłuszeństwa obywatelskiego pisał też M.R. Kaczmarczyk, w swojej skądinąd ważnej dla polskiej literatury przedmiotu pracy *Nieposłuszeństwo obywatelskie a pojęcie prawa*³⁰. Wymienia wśród nich chociażby działanie obywateli w celu złamania prawa, jakiegoś rodzaju specyficzną intencję towarzyszącą temu czynowi oraz jego jawność, umożliwiającą przypisanie mu pewnych adresatów.

Przykłady powyższe dowodzą, jak bardzo złożony problem został poruszony w niniejszej pracy. Jednakże na potrzeby prowadzonych tu rozważań należy wskazać definicję, która umożliwi ściśle weryfikowanie, czy dane zachowanie można uznać za obywatelskie nieposłuszeństwo. Definicją spełniającą ten warunek, a zarazem najszerszą, najbardziej elastyczną i wyrażoną w przejrzystej formie (pięć warunków) jest interpretacja L. Falandysza:

1. akt naruszenia prawa
2. stanowiący zamierzony protest przeciwko jakiemś prawu, instytucji społecznej lub politycznej, oficjalnej polityce państwa, zwyczajowi lub praktyce społecznej popieranej przez państwo, uważanej przez naruszydiciela prawa za niezgodne z konstytucją, niesprawiedliwe lub niezgodne z elementarnymi powszechnie akceptowanymi zasadami moralnymi,
3. dokonywany jawnie i publicznie,
4. w celu poprawienia (a nie obalenia) porządku prawnego
5. bez użycia przemocy i z gotowością poddania się karze³¹.

Nieposłuszeństwo obywatelskie jest sprawdzonym w różnych sytuacjach środkiem budzenia w ludziach poczucia sprawiedliwości oraz motywatorem do jej poszukiwania i obrony. Pokojowy, antyprzemocowy charakter obywatelskiego nieposłuszeństwa jest nieoceniony, szczególnie po doświadczeniach dwóch wojen światowych i w obliczu jego niekwestionowanych sukcesów w wydaniu chociażby wspomnianych Gandhiego czy Kinga. Jest to też najwyższa forma wypełniania obywatelskiego obowiązku, bo chociaż doraźnie „nieposłuszny obywatel” z tych obowiązków (czyli posłuszeństwa wobec władzy i przestrzegania prawa) się nie wywiązuje, to gotów jest ponieść karę w imię wyższego dobra, jakim jest na przykład obrona sprawiedliwości bądź norm prawnych wyższego rzędu. Tym samym wypełnia niejako swój obywatelski obowiązek ochrony praw i sprawiedliwości. Nieposłuszeństwo obywatelskie można w tym świetle interpretować jako akt po-

²⁹ P. Hengren, *Podstawy obywatelskiego nieposłuszeństwa*, przeł. E. Borkowska-Stich, A. Parzniewska, „Biblioteki Zielonych Brygad” 1997, nr 20.

³⁰ M.R. Kaczmarczyk, *Nieposłuszeństwo obywatelskie a pojęcie prawa*, Warszawa 2010, s. 17–34.

³¹ L. Falandysz, *Nieposłuszeństwo obywatelskie a oceny prawnokarne*, „Studia Iuridica” 1992, nr 19, s. 54.

święcenia dla dobra wspólnego obywateli. Nieposłuszny obywatel dąży przecież do uzdrowienia całości systemu prawa, a w ostateczności przyjmuje karę. Tę dwoistość obywatelskości w nieposłuszeństwie dostrzegł J. Zajadło już u Sokratesa³².

Konkludując, na przestrzeni dziejów idea i praktyka nieposłuszeństwa nieustannie ewoluowały. Od Sokratesa, w imię zgodności z własnym sumieniem i sprawiedliwością ponoszącego karę, przez nowotestamentowe, augustiańskie czy tomistyczne tradycje chrześcijaństwa, rozważania Thoreau i innych myślicieli, aż po współczesne akty pełnego obywatelskiego nieposłuszeństwa. Trudno nie łączyć tej ewolucji z rozwojem demokracji, wolności, prawa do samostanowienia i innych fundamentów współczesnej cywilizacji europejskiej. Nieposłuszeństwo obywatelskie jest bowiem bezapelacyjnie jednym z najważniejszych osiągnięć myśli demokratycznej. Historia uczy nas, że nie ma prawa i rządu idealnego³³. Tylko świadome, obywatelskie społeczeństwo, gotowe do nieposłuszeństwa w obliczu zagrożenia jego fundamentalnych praw jest w stanie zadbać, byśmy się zanadto od tego ideału nie oddalali.

1.2 Demokracja illiberalna

Na koniec wstępu warto zaznaczyć także, w jaki sposób autor artykułu rozumie pojęcia demokracji liberalnej oraz illiberalnej. Demokracja liberalna rozumiana jest tutaj jako określenie jednego, spójnego systemu prawno-politycznego, mimo że jest on oparty na pewnej przeciwności: „Różnica między liberalizmem a demokracją polega na tym, że liberalizm jest przede wszystkim techniką ograniczania władzy państwa, demokracja zaś dąży do tego, by władza ludu (wyrażana poprzez partie polityczne i inne formy politycznej reprezentacji) przeniknęła struktury państwa”³⁴. Jak jednak zauważał w swojej doktrynie G. Sartori, elementy te uzupełniają się, liberalizm jest bowiem koniecznym zabezpieczeniem demokratycznej władzy dla jej prawidłowego funkcjonowania³⁵.

Od pewnego czasu można jednak zaobserwować zwrot w interpretacji demokracji, przejawiający się między innymi w odejściu od zabezpieczania wolności jednostki na rzecz zapewnienia skuteczności organom władzy państwowej. Taki właśnie, nazwany w niniejszym artykule „illiberalnym”, zwrot nastąpił w Polsce po wygranych przez Prawo i Sprawiedliwość wyborach w roku 2015.

³² J. Zajadło, *op. cit.*, s. 13–16.

³³ Chociaż oczywiście warto wspomnieć o licznych pomysłach na rząd idealny, które wywarły znaczny wpływ na postać współczesnych demokracji, jak chociażby słynne *O duchu praw* Monteskiusza czy *List o tolerancji* i *Dwa traktaty o rządzie* Johna Locke’a.

³⁴ S. Schupke, *Stronictwo Demokratyczne w świetle teorii demokracji Giovanniego Sartoriego. Analiza politologiczna w ujęciu systemowym*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 28, 2020, s. 59.

³⁵ Por. G. Sartori, *Teoria demokracji*, przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg, Warszawa 1996.

2. Kryzys demokracji

Współczesną demokrację liberalną należy rozumieć jako zjawisko znacznie wykraczające poza sposób wyłaniania władz w danym społeczeństwie. Jej nieodzowną częścią jest chociażby praworządność. Kryzys tej ostatniej jest więc przejawem kryzysu demokracji *sensu largo*. Nie ulega bowiem wątpliwości, że elementem systemu demokracji liberalnej, swoistym *conditio sine qua non* jej istnienia, jest poszanowanie prawa. W doktrynie można spotkać się z różnymi klauzulami („rządy prawa”, „państwo praworządne” czy „państwo prawne”), które obejmują postulaty o tym samym charakterze³⁶. Zdaniem J. Nowackiego nie można wręcz doszukać się jakichkolwiek różnic znaczeniowych między nimi³⁷. Wszystkie bowiem sprowadzają się do urzeczywistnienia idei zagwarantowania istnienia władzy państwowej, która nie wykluczałaby się z ochroną instytucjonalnej wolności jednostki³⁸. Wydaje się, że współczesna demokracja liberalna nie może istnieć bez wierności ideom praworządności. Jedynie realizacja postulatów ograniczania omnipotencji państwa może zagwarantować bezpieczeństwo swobód i wolności obywatelskich, które są jedną z podstaw demokracji liberalnej. Stąd w niniejszej pracy sformułowania „kryzys rządów prawa” oraz „kryzys demokracji liberalnej” używane są zamiennie.

Wagę nieposłuszeństwa obywatelskiego we współczesnej Polsce należy uznać za szczególną w kontekście powszechnego kryzysu demokracji liberalnej³⁹. Nie jest celem niniejszej pracy dokonanie szczegółowej analizy przyczyn lub przebiegu tego zjawiska. Jednakże aby lepiej zrozumieć omawiany niżej kasus, należy przedstawić szkic problemu z naciskiem na jego polską specyfikę.

Lata 2015–2019 przyniosły Polsce głęboki kryzys demokracji, który rozpoczął się na polu konstytucyjnym od odmowy zaprzysiężenia trzech legalnie wybranych sędziów Trybunału Konstytucyjnego przez prezydenta oraz braku zgody premiera na opublikowanie orzeczeń Trybunału⁴⁰. Oznaczało to instrumentalizację prawa przez rządzącą większość parlamentarną, zjawisko przed którym przestrzega się studentów prawa na pierwszym roku studiów (*sic!*)⁴¹.

³⁶ J. Nowacki, *Rządy prawa: dwa problemy*, Katowice 1995, s. 54.

³⁷ *Ibidem*, s. 56.

³⁸ *Ibidem*, s. 55–56.

³⁹ Więcej na temat nieposłuszeństwa obywatelskiego w dobie kryzysu i jego znaczenia dla państwa demokratycznego: S. Piekarczyk, *Nieposłuszeństwo obywatelskie i sędziowskie w obliczu kryzysu konstytucyjnego*, „Forum Prawnicze” 42, 2017, nr 4, s. 80–96; oraz A. Gadkowski *et al.*, *Nieposłuszeństwo obywatelskie a państwo demokratyczne*, „Refleksje” 10, 2014, s. 135–152.

⁴⁰ Por. A. Bodnar, *Protection of Human Rights after the Constitutional Crisis in Poland*, „Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart”, s. 639–663.

⁴¹ T. Chauvin *et al.*, *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2018, s. 181–182.

Wydaje się, że zasadne jest wyróżnienie trzech głównych przyczyn kryzysu⁴².

1. Przede wszystkim nowo wybrany parlament w krótkim czasie (obradując także nocą)⁴³ przegłosował kilka ustaw, które zdaniem wielu specjalistów wypaczyły konstytucyjną istotę Trybunału⁴⁴. Do najważniejszych zmian należało skrócenie kadencji dotychczasowego prezesa oraz wiceprezesa Trybunału w ciągu trzech miesięcy od wejścia w życie pierwszej ustawy oraz zmiana trybu obsadzania tych stanowisk. Działania te można uznać za przejaw pewnej formy polityzacji niezależnego wedle Konstytucji Trybunału, którego rola została wyraźnie ograniczona mocą zwykłych ustaw, zamiast drogą nowelizacji samej Konstytucji. Był to przykład naruszenia zasady hierarchii aktów prawnych, wyrażanej najczęściej poprzez paremię *lex superior derogat legi inferiori*. Warto zaznaczyć, iż jest to na tyle podstawowy element polskiego systemu prawnego, że jego znajomość należy uznać za wiedzę podręcznikową⁴⁵.

2. „Prezydent Rzeczypospolitej czuwa nad przestrzeganiem Konstytucji, stoi na straży suwerenności i bezpieczeństwa państwa oraz nienaruszalności i niepodzielności jego terytorium”⁴⁶. Tak brzmi art. 126 ust. 2 Konstytucji RP. Jesienią 2015 roku urzędujący Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Andrzej Duda nie wypełnił swego konstytucyjnego obowiązku. Dowodzi tego jego odmowa zaprzysiężenia trzech sędziów wybranych w poprzedniej kadencji parlamentu⁴⁷ (Romana Hausera, Krzysztofa Ślebzaka i Andrzeja Jakubeckiego), ale zaprzysiężenie pięcioro sędziów, w tym trzech „sędziów-dublerów” (Henryka Ciocha, Lecha Morawskiego i Mariusza Muszyńskiego), wybranych już po wyborach wygranych przez Prawo i Sprawiedliwość (dalej: PiS), partię, z której wywodzi się prezydent Duda⁴⁸.

3. Kolejnym problemem było nieopublikowanie przez Prezes Rady Ministrów Beatę Szydło orzeczeń Trybunału w przewidzianym przez Konstytucję medium. Orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego, zgodnie z art. 190 ust. 2 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, „podlegają niezwłocznemu ogłoszeniu w organie urzędowym, w którym akt normatywny był ogłoszony. Jeżeli akt nie był ogłoszony, orzeczenie ogłasza się w Dzienniku Urzędowym Rzeczypospolitej Polskiej »Mo-

⁴² M. Wyrzykowski, *The Vanishing Constitution*, „European Yearbook on Human Rights” 2018, s. 3.

⁴³ A. Śledzińska-Simon, *Poland’s Constitutional Tribunal under Siege*, „VerfBlog” 4.12.2015, <https://verfassungsblog.de/polands-constitutional-tribunal-under-siege/> (dostęp: 11.07.2019).

⁴⁴ M. Wyrzykowski, *op. cit.*, s. 4.

⁴⁵ T. Chauvin *et al.*, *op. cit.*, s. 147.

⁴⁶ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483), art. 126 ust. 2; dalej: Konstytucja.

⁴⁷ Uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 października 2015 roku w sprawie wyboru sędziego Trybunału Konstytucyjnego (M.P. 2015 poz. 1038, 1039, 1040).

⁴⁸ Uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 grudnia 2015 roku w sprawie wyboru sędziego Trybunału Konstytucyjnego (M.P. 2015 poz. 1182, 1183 i 1884).

nitor Polski»⁴⁹. Jak widzimy, nie ma tutaj przestrzeni na podejmowanie decyzji o publikacji orzeczenia na podstawie woli premiera. Wstrzymanie publikacji wyroków TK przez premier Beatę Szydło można więc uznać za działanie sprzeczne z Konstytucją.

W obronie standardów demokratycznego państwa prawa i samego Trybunału Konstytucyjnego występowało wielu naukowców, a nawet całe ośrodki akademickie. Wśród nich znalazły się *alma mater* prezydenta Andrzeja Dudy — Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego⁵⁰ oraz sędziowie Sądu Najwyższego⁵¹ i Naczelnego Sądu Administracyjnego⁵². Dowodem na zaangażowanie NSA w spór Trybunału z rządem Prawa i Sprawiedliwości jest wyrok z 8 sierpnia 2016 roku⁵³, w którego uzasadnieniu powołano się na jeden z wyroków Trybunału Konstytucyjnego, mimo braku jego publikacji w dzienniku urzędowym.

Na kryzys ten zareagowali także liczni obserwatorzy zagraniczni. Po apelu dziewięciu polskich organizacji ówczesny minister spraw zagranicznych Witold Waszczykowski zwrócił się do Europejskiej Komisji na rzecz Demokracji przez Prawo (tak zwanej Komisji Weneckiej) o przygotowanie opinii na temat nowelizacji ustawy o Trybunale Konstytucyjnym z grudnia 2015 roku⁵⁴. W lutym kolejnego roku wysłannicy komisji odwiedzili przedstawicieli Sejmu, Senatu, Ministerstwa Sprawiedliwości, Trybunału Konstytucyjnego i organizacji pozarządowych⁵⁵. W marcu ukazał się pełny raport, krytykujący nowelizację jako sprzeczną z zasadami praworządności i demokracji⁵⁶.

O problemach polskiej demokracji w obliczu jej kryzysu traktuje także raport Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka: „Spór, który w jego początkowych fazach mógłby zostać rozwiązany przy respektowaniu przewidzianych prawem procedur, rozrósł się do problemu, który stanowi poważne zagrożenie dla funkcjonowania demokratycznego państwa prawnego”⁵⁷.

Opisane wyżej działania władz można określić jako pogwałcenie poszczególnych zasad państwa prawa — można tu wyróżnić chociażby brak odpowiedniego *vacatio*

⁴⁹ Konstytucja, art. 190 ust. 2.

⁵⁰ Uchwała nr 303/XI/2015 Rady Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego z dnia 30 listopada 2015 roku.

⁵¹ Uchwała Zgromadzenia Ogólnego Sędziów Sądu Najwyższego z dnia 26 kwietnia 2016 roku.

⁵² Uchwała Kolegium Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 27 kwietnia 2016 roku.

⁵³ Wyrok NSA z dnia 8 sierpnia 2016 roku (II FSK 1021/16).

⁵⁴ M. Szuleka *et al.*, *Kryzys Konstytucyjny w Polsce 2015–2016*, Warszawa 2016, s. 31–32.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Opinion on amendments to the Act of 25 June 2015 on the Constitutional Tribunal of Poland, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session* (Venice, 11–12 March 2016), [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)001-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)001-e) (dostęp: 13.07.2019); polskie tłumaczenie: <http://www.hfhr.pl/komisja-wenecka-krytycznie-o-nowelizacji-ustawy-o-tk-tlumaczenie-opinii/> (dostęp: 13.07.2019).

⁵⁷ M. Szuleka *et al.*, *op. cit.*, s. 48.

legis czy też lekceważenie zasad prawidłowej legislacji. Z czasem kryzys demokracji zaczął się jednak rozprzestrzeniać także na inne płaszczyzny działania władz.

W konsekwencji kryzysu wokół Trybunału Konstytucyjnego państwo zaczęło bowiem nadużywać stosowania środków przymusu wobec obywateli oraz wykorzystywać istniejące przepisy do nękania przeciwników politycznych. Takie molestowanie prawem (określane także jako *legal harassment*) ma na celu wywołanie efektu mrożącego (*chilling effect*) poprzez pokazanie obywatelom „skuteczności” aparatu władzy i zniechęcenie do potencjalnych aktów nieposłuszeństwa⁵⁸. Dobrym tego przykładem, co prawda późniejszym niż będąca przedmiotem niniejszego artykułu sprawa Obywateli RP, lecz nadal bardzo trafnym, jest reakcja Krajowego Mechanizmu Prewencji Tortur na zatrzymanie podejrzanego o brutalne zabójstwo dziewczynki w Mrowinach. Jak czytamy w oświadczeniu, „użyte przez policję środki wydają się w tym przypadku nieproporcjonalne i mają charakter pokazowy, stanowiący przykład manifestacji siły państwa wobec jednostki, do którego nie powinno dojść w demokratycznym państwie prawa”⁵⁹.

W takich okolicznościach grupa obywateli rozpoczęła działania mające na celu zademonstrowanie swojego przywiązania do zagrożonych ich zdaniem wartości demokratycznego państwa prawnego. Grupa, o której mowa, to Obywatele RP, zrzeszeni wokół Fundacji Wolni Obywatele RP. Jedną z głównych form ich działalności były pokojowe protesty. Co istotne, zachowania działaczy związanych z fundacją często były niezgodne z prawem, a obywatele, którzy podejmowali się ich z własnej woli, byli gotowi ponosić odpowiedzialność karną za swoje czyny. Posłużyli się więc ideą obywatelskiego nieposłuszeństwa⁶⁰. Spotkało się to jednak z dość gwałtowną reakcją władz.

3. Obywatele RP

Obywatele RP to nieformalny ruch społeczny zainicjowany na początku roku 2016 celem obrony wartości demokratycznych i niezależności sądownictwa. W maju 2017 roku zarejestrowano Fundację Wolni Obywatele RP, która stała się instytucjonalnym zapleczem ruchu. Podstawą programową, której akceptacja warunkuje zresztą dołączenie do organizacji, jest *Deklaracja Obywatelska*. Założeńmi programowymi są przede wszystkim obrona praw człowieka, konstytucyjnej

⁵⁸ E. Łętowska, *Nękanie prawem może być represją*, <https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/legal-harrasment-sposobem-na-opozycje,294867.html> (dostęp: 28.01.2022).

⁵⁹ *Oświadczenie Krajowego Mechanizmu Prewencji Tortur w związku z zatrzymaniem i traktowaniem mężczyzny podejrzanego o zabójstwo w Mrowinach*, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/Po-zatrzymaniu-mezczyzny-podejrzanego-o-zabojstwo-w-mrowinach-oswiadczenie-KMPT> (dostęp: 9.07.2019).

⁶⁰ Koronnym przykładem tej działalności było opublikowanie przez działaczy fundacji oświadczenia: „Andrzej Duda jest łgarzem i krzywoprzysięzcą”, przy jednoczesnej deklaracji gotowości do poniesienia prawnych konsekwencji w przypadku uznania tej deklaracji za zniewagę Prezydenta RP na mocy art. 135 § 2 kodeksu karnego.

demokracji i państwa prawa. W punkcie drugim deklaracji przedstawiony został katalog środków, którymi obywatele RP posługują się w promowaniu wymienionych wcześniej postulatów: „Do środków nacisku, których wykorzystania oczekujemy i które zamierzamy stosować w zakresie własnych możliwości, należy gra parlamentarna, procesy sądowe, społeczne demonstracje, strajki i protesty, w tym akty obywatelskiego nieposłuszeństwa — również takie, które naruszają przepisy prawa”⁶¹. Już sama kolejność wymienionych środków (od nieinwazyjnych, jak gra parlamentarna czy procesy sądowe, przez demonstracje, strajki i protesty, aż po ostateczne — akty obywatelskiego nieposłuszeństwa) pozwala wysnuć wniosek, że autorzy deklaracji traktują akty nieposłuszeństwa w sposób wyjątkowy, jako swego rodzaju ostateczność. W tym miejscu należy płynnie przejść do drugiego ważnego dokumentu Obywateli RP, *Deklaracji nieposłuszeństwa*⁶². Jest ona bowiem przykładem wprowadzenia w życie ostatniego ze środków nacisku, o których mowa w *Deklaracji Obywatelskiej*, czyli aktu nieposłuszeństwa obywatelskiego:

Oświadczam zatem publicznie, że Andrzej Duda jest kłamcą i krzywoprzysięzcą, niegodnym sprawowania żadnej godności w Rzeczypospolitej. Mam pełną świadomość, że naruszam art. 135 § 2 kodeksu karnego, narażając się na karę do 3 lat pozbawienia wolności. Deklaruję gotowość poniesienia tych konsekwencji. Intencją przepisu prawa, który dziś świadomie decyduję się złamać, jest ochrona godności najwyższego urzędu w państwie. Działam w przekonaniu, że tę godność poniżają czyny Andrzeja Dudy i oburza mnie to.

Zasadna wydaje się w tym miejscu weryfikacja oświadczenia pod kątem zgodności z przyjętą wcześniej pięcioczęściową definicją nieposłuszeństwa obywatelskiego, zaproponowaną przez L. Falandysza. Po pierwsze, oświadczenie, że Andrzej Duda jest kłamcą i krzywoprzysięzcą może być uznane za akt naruszenia prawa (na co wskazywali sami Obywatele RP, deklarując gotowość do poddania się karze). Po drugie, stanowiło zamierzony protest przeciwko polityce państwa i wprowadzanym niezgodnym z konstytucją przepisom, wszak sam ruch Obywateli RP powstał właśnie z intencji obrony Konstytucji. Po trzecie, jest wygłaszane jawnie i publicznie. Po czwarte, celem naruszcycieli prawa jest naprawa, a nie obalenie porządku prawnego. Po piąte, ogłoszenie nie zawiera elementu przemocy, a osoby je wygłaszające już w samej deklaracji godzą się na poniesienie kary.

Z przedstawionego wyżej zestawienia wynika, że założenia programowe wyrażone w obu omówionych deklaracjach Obywateli RP odwołują się bezpośrednio do koncepcji nieposłuszeństwa obywatelskiego, zarówno w zakresie ideowych podstaw działalności ruchu, jak i stosowanych środków nacisku. Jest to bardzo istotne w świetle wydarzeń opisanych poniżej.

Datowany na 20 listopada 2017 roku wniosek Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji o zawieszenie zarządu Fundacji Wolni Obywatele RP i wyzna-

⁶¹ *Deklaracja Obywatelska*, <https://obywatelerp.org/deklaracja-obywatelska/> (dostęp: 14.08.2020).

⁶² *Deklaracja nieposłuszeństwa*, <https://obywatelerp.org/o-nas-i-o-naszyczelach/deklaracjanieposluszenstwa/> (dostęp: 14.08.2020).

czenie zarządcy przymusowego⁶³ zdaje się być trafną egzemplifikacją wcześniej przedstawionego kryzysu demokracji. Argumentacja zawarta we wniosku oparta została na sześciu „dowodach”, czyli dokumentach, kopiach korespondencji ministerstwa z zarządem fundacji oraz wydrukach ze strony internetowej fundacji.

Dowodem pierwszym jest „informacja odpowiadająca odpisowi aktualnemu z KRS”, która potwierdza, że zgodnie z § 5 statutu fundacji organem sprawującym nadzór nad fundacją jest MSWiA.

W dalszej części wnioskodawca stwierdza, że „fundacja [...] poprzez swoją działalność może naruszać prawo powszechnie obowiązujące i postanowienia swojego statutu, co wyczerpuje przesłanki wskazane w art. 14 ust. 1 i 2 ustawy o fundacjach”⁶⁴. Przywołane w tym fragmencie przepisy uprawniają do wezwania fundacji i jej zarządu do zaprzestania naruszania prawa i statutu, z czego minister skorzystał. Kopia jego pisma, datowanego na 20 lipca 2017 roku, wzywającego zarząd fundacji do zaprzestania naruszania prawa powszechnie obowiązującego i przepisów statutu fundacji, jest dowodem drugim. Warto zaznaczyć, że MSWiA nie wskazało we wniosku jakie konkretne działania fundacji mają w jego ocenie naruszać powszechnie obowiązujące prawo.

W następnej części wniosku podniesiony został zarzut nawoływania do naruszania prawa, między innymi przez *Deklarację nieposłuszeństwa*, której wcześniej przywołany powyżej fragment wnioskodawca cytuje. Wydruki tego dokumentu oraz *Deklaracji Obywatelskiej* z dnia 16 listopada 2017 roku stanowią dowód trzeci.

Na wcześniej wspomniane wezwanie MSWiA fundacja zareagowała, potwierdzając odbiór wezwania (kopia zwrotnego potwierdzenia odbioru pisma jest dowodem czwartym), a następnie udzielając stosownej odpowiedzi (która jest piątym dowodem). Jak wynika z wniosku MSWiA, odpowiedź zarządu fundacji została oceniona przez ministra jako niezgodna z materiałami w dalszym ciągu dostępnymi na jej stronie internetowej. Ponadto w odpowiedzi zarząd wprost przyznał, że podejmowane przez jego członków działania były sprzeczne z prawem, ale działali oni jako osoby prywatne, a nie przedstawiciele fundacji. Wnioskodawca uznał taką argumentację za „wadliwą i niezastługującą na uznanie”. Według wnioskodawcy, wspomniane już wcześniej i stanowiące trzeci dowód „wydruki ze strony internetowej” fundacji z dnia 16 listopada 2017 roku potwierdzają te zarzuty i są zarazem szóstym, ostatnim dowodem w sprawie.

Podsumowując, można powiedzieć, że argumentacja wnioskodawcy opierała się przede wszystkim na zarzucie bezpośredniego łamania bliżej nieokreślonych

⁶³ *Wniosek o zawieszenie zarządu fundacji i wyznaczenie zarządcy przymusowego* (sygn. DZiK-VI-633-1-230/2017) z dnia 20 listopada 2017 roku, dokument udostępniony przez MSWiA 18 marca 2019 roku, po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku o udzielenie informacji publicznej (sygn. DBI-WODO-0667-2-59/2019).

⁶⁴ Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 roku o fundacjach (Dz.U. z 2016 r. poz. 40 ze zm.).

przepisów prawa powszechnie obowiązującego oraz statutu fundacji, a także zachęcania osób trzecich do łamania tych (nadal bliżej nieokreślonych) przepisów. W argumentacji tej nie pojawia się odwołanie do ideowych podstaw działalności Obywateli RP, którzy w obronie praw swoich i reszty społeczeństwa posłużyli się obywatelskim nieposłuszeństwem. Określenie „obywatelskie nieposłuszeństwo” co prawda pada w formie cytatu z *Deklaracji nieposłuszeństwa*, lecz wnioskodawca w żaden sposób go nie komentuje, uznając je jedynie za dowód wypełnienia znamion przestępstwa z art. 255 § 1 kodeksu karnego. Niedostrzeżenie przez autora wniosku stojącej za słowami „obywatelskie nieposłuszeństwo” idei świadczy albo o jej niezajomości, albo, co bardziej prawdopodobne, o celowym działaniu mającym na celu zdyskredytowanie fundacji.

Nie bez znaczenia jest też brak skonkretyzowanych zarzutów oraz liczne niedopowiedzenia. Na przykład w ministerialnym wniosku pojawia się cytowany wcześniej ustęp z *Deklaracji nieposłuszeństwa*. Rzeczywiście jest to fragment deklaracji opublikowanej na stronie internetowej fundacji. Autor wniosku nie zacytował jednak pozostałej części tej deklaracji, która tłumaczy motywy jej powstania, osadzając je w idei nieposłuszeństwa obywatelskiego.

W ministerialnym wniosku wątpliwości wzbudza też sprowadzenie działalności Obywateli RP po prostu do łamania prawa — szczególnie w kontekście wagi pojęcia nieposłuszeństwa obywatelskiego dla Konstytucji. Zdaniem B. Banaszaka⁶⁵ słuszne jest bowiem wywiedzenie możliwości stosowania prawa do oporu bądź cywilnego nieposłuszeństwa z art. 8 ust. 1 Konstytucji. Rozumowanie to jest tym ciekawsze, że zdaje się ku niemu skłaniać Trybunał Konstytucyjny w wyroku⁶⁶, w którym stwierdza, że „niektóre normy konstytucyjne [...] określają aksjologiczne i normatywne podstawy całego systemu prawa. Jeżeli określony przepis narusza te podstawy, oznacza to, że nie powinien należeć do systemu prawa, a wynikająca z art. 83 Konstytucji powinność jego przestrzegania w istocie stoi w sprzeczności z Konstytucją”. Oczywiście nie można treści tego wyroku interpretować jako próby normatywizacji nieposłuszeństwa obywatelskiego (przeczy temu inny wyrok Trybunału⁶⁷), ale równie oczywiste jest, że przy ocenie bezprawnych czynów należy wziąć pod uwagę ich ideowe podstawy.

Rodzi to jednak pytanie, jak zarysować granice nieposłuszeństwa obywatelskiego i w jaki sposób oceniać konkretne przykłady jego realizacji. W związku z tym poza weryfikacją przesłanek z definicji nieposłuszeństwa obywatelskiego kluczowy wydaje się jeszcze jeden element — proporcjonalność czynu niedozwolonego do chronionego dobra. Czyn oczywiście nieproporcjonalny mógłby nie zostać uznany za przejaw realizacji uprawnienia do nieposłuszeństwa obywatelskiego. W przypadku Obywateli RP można jednak z dużą dozą pewności stwier-

⁶⁵ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, art. 83.

⁶⁶ Wyrok TK z 27 czerwca 2002 roku, K 20/01, OTK-A 2002, Nr 3, poz. 34.

⁶⁷ Wyrok TK z 27 grudnia 2004 roku, SK 35/02, OTK-A 2004, Nr 11, poz. 119.

dzie, że zastosowane przez nich środki (na przykład *Deklaracja nieposłuszeństwa*) były w pełni zasadne, zważywszy na wagę wartości, które swoimi czynami brali w obronę (zasady demokratycznego państwa prawnego).

Jak wynika z treści postanowienia Sądu Rejonowego dla m. st. Warszawy w Warszawie w rzeczowej sprawie⁶⁸, fundacja wniosła o uchylenie wniosku w całości, argumentując, że postępowania przeciwko jej członkom, w tym także zasiadającym w zarządzie, zostały umorzone. Znosi to w całości zasadność oskarżeń ministra, gdyż nie można stwierdzić, by zachowanie członków fundacji było niezgodne z prawem bądź naruszało w sposób istotny przepisy prawa czy własnego statutu. Na dowód dołączono do pisma kserokopie orzeczeń w konkretnych sprawach.

Z wyżej wspomnianego postanowienia sądu wynika także, że na przedstawiony wniosek ministerstwa zareagował Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar⁶⁹. Skorzystał on ze swojej kompetencji włączenia się jako uczestnik do sprawy oraz wniósł o oddalenie ministerialnego wniosku w całości. Wskazał na nieprecyzyjność zarzutów podnoszonych we wniosku ministra:

Minister wezwał fundację do zaprzestania naruszeń prawa powszechnie obowiązującego i postanowień statutu jednakże nie wskazał precyzyjnie w jaki sposób naruszone zostały przepisy statutu fundacji oraz nie wskazano konkretnych przepisów prawa powszechnie obowiązującego, które w ocenie Ministerstwa zostały naruszone. Zgodnie natomiast z art. 14 ustawy o fundacjach naruszenie przepisów prawa powinno być istotne.

Określoność czynu to jedna z podstaw prawa karnego wyrażona paremią *nulum crimen sine lege*⁷⁰.

Wszelkie mankamenty ministerialnego wniosku zostały wyszczególnione w uzasadnieniu podjętej przez sąd decyzji. Niecały rok po złożeniu, wniosek ministra został bowiem w całości oddalony decyzją Sądu Rejonowego dla m. st. Warszawy w Warszawie w oparciu o następującą argumentację.

Po pierwsze, sąd przywołał art. 12 Konstytucji RP, wedle którego Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania ruchów obywatelskich, innych dobrowolnych zrzeszeń i fundacji, w związku z czym „ingerencja w strukturę wewnętrzną fundacji może mieć tylko charakter wyjątkowy i w sposób ściśle określony w ustawie”⁷¹.

Po drugie, sąd wskazał wspomniane już kilkakrotnie braki we wniosku ministra, podkreślając, że opublikowana na stronie fundacji *Deklaracja nieposłuszeństwa* nie została podpisana przez zarząd ani ogłoszona w jego imieniu. Przeciwnie, nadawcy tego komunikatu są w nim jasno określani jako „grupa obywateli”, a sama deklaracja zaczyna się od słów „Ja, obywatel Rzeczypospolitej Polskiej [...]”. Ponadto podpisało ją 50 różnych osób, co ostatecznie wyklucza

⁶⁸ Postanowienie SR dla m. st. Warszawy...

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Konstytucja, art. 42.

⁷¹ Postanowienie SR dla m. st. Warszawy...

możliwość łączenia tej deklaracji z członkami zarządu fundacji. W uzasadnieniu czytamy też, że w argumentacji ministra brakuje konkretnych dowodów w kwestii oskarżeń o blokowanie obchodów miesięcznic smoleńskich. Wszystko to skutkuje niewypełnieniem przesłanek z art. 14 ust. 1 i 2 ustawy o fundacjach i oddaleniem wniosku w całości.

Po trzecie, odwołując się do doktryny⁷² sąd zwrócił uwagę na represyjny charakter środka kontrolnego, o który wniósł minister. W doktrynie nazywany jest on „represyjnym środkiem kontrolno-nadzorczym”, co nadaje mu rolę wyjątkową oraz tymczasową i może być stosowany tylko w ostateczności, gdy inne środki nadzoru zawiodą. Tymczasem zarząd Fundacji Wolni Obywatele RP nie został nawet wezwany do zmiany składu, tylko od razu narażony na zawieszenie. To, w połączeniu z brakiem materiału dowodowego i wskazania konkretnych przykładów istotnego naruszenia prawa powszechnie obowiązującego bądź statutu fundacji, doprowadziło do oddalenia wniosku.

Konkludując, można powiedzieć, że samo zaistnienie tej sprawy może wzbudzać obawy odnośnie do wyzwania, przed jakimi stoi polska demokracja. Brak szeroko pojętej tolerancji i lekceważenie prawa innych do wyrażania własnego światopoglądu stawia obecnie rządzących na pozycji illiberalnej i ademokratycznej⁷³. Nie chodzi tu bowiem o los pojedynczej fundacji, ale o grunt, na którym stoi demokracja obywatelska.

Z drugiej jednak strony sprawa ta pokazuje, że liczna jest grupa obywateli, którym idee liberalnej demokracji i społeczeństwa obywatelskiego nadal są bliskie. Obywatele RP wykazali się znajomością praw, o które prowadzą walkę, oraz praw przysługujących im w opisywanym sporze. Rzecznik Praw Obywatelskich, dostrzegając wagę problemu, zgodnie z przysługującymi mu kompetencjami włączył się do sporu, stając w obronie fundacji, czym dał wyraz troski o poszanowanie obywatelskich praw. Postanowienie sądu dowodzi natomiast, że mimo kryzysu państwa prawnego wymiar sprawiedliwości zachowuje jeszcze niezależność. W tym świetle bardzo istotne wydaje się poszanowanie tak ważnego dla społeczeństwa obywatelskiego zjawiska, jak nieposłuszeństwo obywatelskie. Jego ochrona zarówno przez samych obywateli, jak i Rzecznika Praw Obywatelskich pozwala mimo ogólnego kryzysu demokracji z mniejszym niepokojem spoglądać w przyszłość.

Wnioski

Wiele wskazuje na to, że podważanie przez rząd PiS podstaw polskiego systemu prawnego w roku 2015 było elementem świadomej i konsekwentnej poli-

⁷² H. Cioch, *Komentarz do art. 14 ustawy z dnia 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach (Dz.U.91.46.203)*, [w:] A. Kidyba, H. Cioch, *Ustawa o fundacjach. Komentarz*, Lex 2007.

⁷³ O roli tolerancji w demokracji więcej szerzej zob. I. Jakubowska-Branicka, *O tolerancji we współczesnej demokracji liberalnej*, Warszawa 2010.

tyki. Ugrupowanie to już w czerwcu 2007 roku złożyło bowiem projekt ustawy o zmianie ustawy o Trybunale Konstytucyjnym⁷⁴, którego cel był taki sam, jak tego z roku 2015. Mając to na uwadze można dojść do wniosku, że działania Obywateli RP rząd uznał za zagrożenie dla swojej wizji polskiego systemu prawnego i politycznego. Tym istotniejsza wydaje się być rola nieposłuszeństwa obywatelskiego w utrzymaniu dotychczas przestrzeganych podstaw demokratycznego państwa prawnego.

Konkludując warto podkreślić, że nieposłuszeństwo obywatelskie jest nieodłącznym elementem funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego w dojrzałej demokracji, choć w naturalny sposób intensyfikuje się w obliczu zagrożenia. Należy dbać o jego poszanowanie i doceniać rolę, jaką odgrywa w systemie zabezpieczeń demokratycznego państwa prawa i nade wszystko nie zrównywać go ze zwykłym łamaniem prawa.

Przedstawiona powyżej analiza sporu Obywateli RP z Ministrem Spraw Wewnętrznych i Administracji celowo została poprzedzona zarysowaniem tła politycznego, na którym działalność rozpoczęli Obywatele RP, oraz krótkiej historii nieposłuszeństwa obywatelskiego i jego roli we współczesnej demokracji. Spór ten jest bowiem skupionym w soczewce obrazem konfliktu między zwolennikami wartości demokratycznego państwa prawa a grupą, która wydaje się poszukiwać dla tych wartości jakiejś schmittiańskiej alternatywy. Od omawianej sprawy minęło już niemal pięć lat, ale kryzys trwa nadal. Wówczas zwyciężyły ideały Obywateli RP. Kwestia tego, w którą stronę rozwinię się polska demokracja, pozostaje jednak otwarta.

Bibliografia

Literatura

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.
Biblia Tysiąclecia, Poznań 2003.
- Bodnar A., *Protection of Human Rights after the Constitutional Crisis in Poland*, „Jahrbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart”, s. 639–663.
- Chauvin T., Stawecki T., Winczorek P., *Wstęp do prawoznawstwa*, Warszawa 2018.
- Falandysz L., *Nieposłuszeństwo obywatelskie a oceny prawnokarne*, „Studia Iuridica” 1992, nr 19, s. 53–62.
- Gadkowski A. et al., *Nieposłuszeństwo obywatelskie a państwo demokratyczne*, „Refleksje” 10, 2014, s. 135–152.
- Grabowska B., *Kilka uwag na temat nieposłuszeństwa obywatelskiego*, „Ruch Filozoficzny” 2007, nr 4, s. 615–621.
- Herngren P., *Podstawy obywatelskiego nieposłuszeństwa*, przeł. E. Borkowska-Stich, A. Parzniewska, „Biblioteki Zielonych Brygad” 1997, nr 20.
- Homer, *Iliada*, przeł. K. Jeżewska, Warszawa 1999.
- Kaczmarczyk M.R., *Nieposłuszeństwo obywatelskie a pojęcie prawa*, Warszawa 2010.

⁷⁴ Projekt ustawy o zmianie ustawy o Trybunale Konstytucyjnym, druk nr 2030.

- Kidyba A., Cioch H., *Ustawa o fundacjach. Komentarz*, Lex 2007.
- Modzelewski W., *Walka bez użycia przemocy: metody i idee*, Warszawa 1986.
- Nowacki J., *Rządy prawa: dwa problemy*, Katowice 1995.
- O tolerancji we współczesnej demokracji liberalnej*, red. I. Jakubowska-Branicka, Warszawa 2010.
- Parandowski J., *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*, Londyn 1992.
- Piekarczyk S., *Nieposłuszeństwo obywatelskie i sędziowskie w obliczu kryzysu konstytucyjnego*, „Forum Prawnicze” 42, 2017, nr 4, s. 80–96.
- Rawls J., *Teoria sprawiedliwości*, przeł. M. Panufnik, J. Pasek, A. Romaniuk, Warszawa 1994.
- Rembowski A., *Konfederacja i rokosz*, Kraków 2010.
- Rusinowa I., *Martin Luther King Jr. 1929–1968*, Warszawa 2016.
- Russell B., *Civil Disobedience and the Threat of Nuclear Warfare*, [w:] *A Matter of Life*, red. C. Urquhart, London 1963.
- Sartori G., *Teoria demokracji*, przeł. P. Amsterdamski, D. Grinberg, Warszawa 1996.
- Schupke S., *Stronictwo Demokratyczne w świetle teorii demokracji Giovanniego Sartoriego. Analiza politologiczna w ujęciu systemowym*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 28, 2020.
- Sofokles, *Antygona*, przeł. M. Brożek, Wrocław 1965.
- Skrzypiec R., *W poszukiwaniu sprawiedliwości — obywatelskie nieposłuszeństwo — filozofia i działanie*, „Biblioteki Zielonych Brygad” 2016, nr 29.
- Sprawiedliwość społeczna i nieposłuszeństwo obywatelskie w doktrynie politycznej USA*, red. W. Lang, J. Wróblewski, Warszawa 1984.
- Szutta A., *Obywatelskie nieposłuszeństwo. Próba określenia pojęcia*, Warszawa 2011.
- Szuleka M. et al., *Kryzys Konstytucyjny w Polsce 2015–2016*, Warszawa 2016.
- Śledzińska-Simon A., *Poland’s Constitutional Tribunal under Siege*, „VerfBlog” 4.12.2015, <https://verfassungsblog.de/polands-constitutional-tribunal-under-siege/>.
- Thoreau H.D., *Obywatelskie nieposłuszeństwo*, przeł. H. Cieplińska, Poznań 2006.
- Volumina Legum — Volumen Secundum*, Warszawa 1733.
- Wyrzykowski M., *The Vanishing Constitution*, „European Yearbook on Human Rights” 2018.
- Zajadło J., *Nieposłuszny obywatel RP*, Sopot 2018.

Źródła internetowe

- Deklaracja nieposłuszeństwa*, <https://obywatelerp.org/o-nas-i-o-naszyczelach/deklaracja-nieposluszenstwa/>.
- Deklaracja Obywatelska*, <https://obywatelerp.org/deklaracja-obywatelska/>.
- Greenham Common Women’s Peace Camp 1981–2000*, <http://www.greenhamwpc.org.uk/index.htm/>.
- Internetowa encyklopedia PWN*, <https://encyklopedia.pwn.pl/>.
- Łętowska E., *Nękanie prawem może być represją*, <https://www.prawo.pl/prawnicy-sady/legal-harassment-sposobem-na-opozycje,294867.html>.
- Opinion on amendments to the Act of 25 June 2015 on the Constitutional Tribunal of Poland, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016)*, Komisja Wenecka, [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2016\)001-e/](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)001-e/); polskie tłumaczenie opinii: <http://www.hfhr.pl/komisja-wenecka-krytycznie-o-nowelizacji-ustawy-o-ktlumaczenie-opinii/>.
- Oświadczenie Krajowego Mechanizmu Prewencji Tortur w związku z zatrzymaniem i traktowaniem mężczyzny podejrzanego o zabójstwo w Mrowinach*, <https://www.rpo.gov.pl/pl/content/Po-za-trzymaniu-mezczyzny-podejrzanego-o-zabojstwo-w-mrowinach-oswiadczenie-KMPT>.
- Zakaria F., *The Rise of Illiberal Democracy*, „Foreign Affairs” November/December 1997, <https://www.foreignaffairs.com/articles/1997-11-01/rise-illiberal-democracy>.

Akty prawne i dokumenty

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483).
Projekt ustawy o zmianie ustawy o Trybunale Konstytucyjnym, druk sejmowy nr 2030.
Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 roku o fundacjach (Dz.U. z 2016 r. poz. 40 ze zm.).
Uchwała Kolegium Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 27 kwietnia 2016 roku.
Uchwała Zgromadzenia Ogólnego Sędziów Sądu Najwyższego z dnia 26 kwietnia 2016 roku.
Uchwała nr 303/XI/2015 Rady Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego z dnia 30 listopada 2015 roku.
Uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 października 2015 roku w sprawie wyboru sędziego Trybunału Konstytucyjnego (M.P. 2015 poz. 1038, 1039, 1040).
Uchwały Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 grudnia 2015 roku w sprawie wyboru sędziego Trybunału Konstytucyjnego (M.P. 2015 poz. 1182, 1183 i 1884).
Wniosek o zawieszenie zarządu fundacji i wyznaczenie zarządcy przymusowego (sygn. DZiK-VI-633-1-230/2017) z dnia 20 listopada 2017 roku, dokument udostępniony przez MSWiA 18 marca 2019 roku, po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku o udzielenie informacji publicznej (sygn. DBI-WODO-0667-2-59/2019).

Orzecznictwo

- Postanowienie SR dla m. st. Warszawy w Warszawie z dnia 8 listopada 2018 roku, WA XII Ns Rej KRS 70572/18/628, dokument udostępniony przez MSWiA 18 marca 2019 roku, po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku o udzielenie informacji publicznej (sygn. DBI-WODO-0667-2-59/2019).
Wyrok NSA z 8 sierpnia 2016 roku (II FSK 1021/16).
Wyrok TK z 27 czerwca 2002 roku, K 20/01, OTK-A 2002, Nr 3, poz. 34.
Wyrok TK z 27 grudnia 2004 roku, SK 35/02, OTK-A 2004, Nr 11, poz. 119.